

УДК 911.52

Шульга В.П., Шевченко Г.Є.

Екотуристичний потенціал урбанізованих територій (на прикладі Сумського району)

В статті наводиться коротка характеристика парків-пам'яток на території Сумського району і в межах міста Суми, які мають значний потенціал використання в якості екотуристичних ресурсів.

Ключові слова: Екологічний туризм, урбанізація, ландшафт, рекреація, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Шульга В.П., Шевченко Г.Є. Экотуристический потенциал урбанизированных территорий (на примере Сумского района). В статье приводится краткая характеристика парков-памяток на территории Сумского района и в пределах города Сумы, которые имеют значительный потенциал использования в качестве экотуристических ресурсов.

Ключевые слова: экологический туризм, урбанизация, ландшафт, рекреация, парки-памятники садово-паркового искусства.

Shulga V.P., Shevchenko G.E. Ecotouristic potential of the urbanized territories (on the example of the Sumsky district). In the article short description over of parks-reminders is brought on territory of the Sumskogo district and within the limits of city Sumy which have considerable potential of the use as ekoturisticheskikh resources.

Keywords: ecological tourism, urbanization, landscape, рекреация, parks-monuments of garden-park art.

Актуальність досліджень. Визначення екотуристичного потенціалу природоохоронних територій різного статусу займає важливе місце серед проблем охорони природи, розвитку екологічного туризму й визначення напрямків регіональної політики. Обґрунтування досліджень в цьому напрямку має на меті визначити базові природні й історико-культурні ресурси, мотивувати вивчення потенційних об'єктів екологічного туризму як необхідної складової процесу розвитку туристичної діяльності в регіоні. Одним з найбільш актуальних питань екологічного туризму є підготовка суб'єкта як споживача туристичних послуг, здатного на усвідомлену «екологічну» поведінку. Оскільки зазначений вид туристичної діяльності в Сумській області в силу різних, зокрема, й економічних, причин, знаходиться практично в зародковому стані, найбільш оптимальним вбачається розвиток екологічного туризму на початковому етапі в межах природоохоронних територій, наближених до обласного центру. Поєднання масових відвідувань об'єктів природно-заповідного та історико-культурного фондів з питаннями охорони заповідних ландшафтів обумовлює необхідність в детальних ландшафтно-екологічних дослідженнях таких територій, оцінці їхнього екотуристичного потенціалу.

Аналіз досліджень і публікацій. Останнім часом зростає кількість досліджень в галузі туристичної діяльності в Україні внаслідок актуальності вивчення природно-ресурсної й історико-культурної бази й зміни споживацького ставлення до неї на екологічно орієнтоване сприйняття. Проблеми розвитку екологічного туризму в Україні розглядаються в роботах О.Ю. Дмитрука (2004), Т.Б. Заставецького (2006), В.Ф. Кифяка (2003), С.В. Дмитрука (2004), Є.В. Панкова (2003), Г.В. Казачковська (2003) та ін. Практично в усіх роботах при визначенні об'єктів екологічного туризму перевага надається національним паркам, заповідникам, заказникам та іншим об'єктам природно-заповідного й

історико-культурного фонду, віддалених від урбанізованих територій. Практично не приділяється увага аналогічним об'єктам, розташованим в приміських зонах або в межах міста. Останні, зокрема, вважаються невід'ємною частиною архітектурного образу міста й не виокремлюються в якості окремих екотуристичних об'єктів. Між тим, саме таке виокремлення може забезпечити успішну реалізацію початкового етапу розвитку екотуризму в загальному плані реалізації регіональної політики в галузі туризму.

Постановка завдання. В ході дослідження аргументувати необхідність вивчення екотуристичного потенціалу урбанізованих територій, зокрема, визначити специфічні риси об'єктів природно-заповідного фонду Сумського району, які дозволяють розглядати їх додатково в якості базових навчально-освітніх і урбокомпенсаційних територій для рекреації й формування екологічного підходу в туристичній діяльності.

Результати досліджень. Стрімке зростання темпів урбанізації й пов'язані з цим процесом екологічні проблеми обумовили зародження й розвиток нової галузі туристичної індустрії – екологічного туризму. Очевидно, поява екотуризму є своєрідним закономірним щаблем розвитку ринку туристичних послуг, яка виконує, крім багатьох інших, специфічну урбокомпенсаційну функцію. У загальному розумінні екологічний туризм є формою активного відпочинку з мінімальним впливом на природне середовище й пізнавально-екологічним наповненням рекреаційного часу. Важливою відмінністю екологічного туризму від традиційного є заміна однобокого споживацького ставлення до туристично-рекреаційних ресурсів на взаємодоповнюючі гармонійні відносини між суб'єктом і об'єктом екотуризму, між людиною й природою.

Одним з найважливіших завдань урбокомпенсаційного природокористування є виявлення й оцінка екотуристичного потенціалу і доступних екотуристських ресурсів території. Під екотуристичним потенціалом певної природо-господарської чи природоохоронної території розуміють сукупність всіх приурочених до неї екотуристських ресурсів – природних і антропогенних об'єктів, явищ, властивостей, засобів, можливостей та умов, придатних для формування екотуристського продукту та здійснення відповідних екологічних турів, екскурсій, програм тощо [1]. При цьому традиційно перевага надається частці екотуристичного потенціалу, яку складають території природно-заповідного фонду, що викликає чи не найбільше суперечок у доцільності використання природоохоронних територій в якості об'єктів екологічного туризму взагалі. Деякі автори [2] вважають, що необхідно розглядати природно-заповідний фонд України як потенційну базу екологічного туризму, а саме такі відносно нові форми природно-заповідних територій як національні й регіональні ландшафтні парки. Слід зазначити, що принципова різниця між законодавчим регулюванням територій і змістовим наповненням понять «національний парк» і «заповідник» або «заказник» не враховується, і екотуристична діяльність розглядається як один із чи не найголовніших засобів покращення фінансового становища вітчизняних об'єктів природно-заповідного фонду. Прокладення екотуристичних маршрутів в цьому випадку вимагає вдосконалення законодавчої бази, докладного попереднього дослідження території, моніторингу й прогнозування, ретельного планування й достатньо високої культури суб'єктів рекреації. Головне ж призначення об'єктів природно-заповідного фонду – збереження природної інформативності ландшафту, ведення науково-дослідних

робіт і дотримання принципу недоторканості – практично повністю виключає туристичну діяльність, в тому числі й екотуристичну, що дотримується принципу мінімального впливу на навколишнє природне середовище. Ця проблема має два суттєвих аспекти. Перший – невизначеність поняття «мінімальний», «мінімалізація». В ідеалі об'єктом екологічного туризму виступає природно-антропогенна геосистема (ландшафт), якомога більше наближена до природного інваріанту, найважливішою властивістю якої є її цілісність і яку не можна звести до простої суми її частин [3]. Геосистеми природоохоронних територій апріорі є об'єктами підвищеного екологічного ризику, тому віднесення їх до екотуристичного потенціалу можна вважати досить умовним. Нормування антропогенних навантажень в цьому випадку повинно бути індивідуальним для кожної території, унікальність якої підтверджується її статусом. Для кожної конкретної території доцільно встановити реальні та припустимі рекреаційні навантаження й збалансувати відповідно до них режим використання та рівень благоустрою території [4]. Сучасний науково-технічний і економічний рівень не дозволяє точно розрахувати й дотримуватись нормування антропогенного навантаження в кожному конкретному випадку, що зводить нанівець головний принцип екологічного туризму – мінімалізацію впливу на природне середовище.

Другий аспект проблеми – власне суб'єкт екологічного туризму, який має специфічні риси, що відрізняють його від традиційного споживача туристичних послуг. Екологічний туризм передбачає усвідомлене сприйняття, коректне спілкування з природою, свідому відмову від споживацького ставлення до екотуристичних ресурсів, розуміння наслідків втручання в природні процеси й можливості запобігання цим наслідкам. Це означає, що суб'єкт повинен мати певні моральні, духовні, інтелектуальні якості, необхідний рівень підготовки в галузі природничих наук, що забезпечить усвідомлену взаємодію людини й природи, яку важко врегулювати законодавчо. Власне, досягнення мети екотуристичної подорожі неможливе тільки як результат роботи туроператора, без безпосередньої активної участі в цьому процесі самого суб'єкту екотуризму. Отже, постає питання підготовки до здійснення екотуристичної подорожі не лише операторів, а й суб'єктів екотуризму. Суб'єкт-об'єктні стосунки в сфері екологічного туризму є питанням дискусійним, яке вимагає більш глибокого дослідження. У загальноприйнятому значенні вони мають вигляд взаємовигідної взаємодії «урбанізованого» суб'єкта й «екологічно чистого» об'єкта.

В якості об'єктів екологічного туризму розглядаються головним чином ландшафтні системи «неурбанізованих» територій. Такий критерій відбору досить умовний. На сьогодні в географічній науці відсутнє однозначне розуміння урбанізованого ландшафту, його співвіднесеності з міським ландшафтом (урболандшафтом, урбогеосистемою та ін.), передумов його виникнення, будови тощо, а також особливостей його функціонування, шляхів його оптимізації та управління ним [5]. В межах міст і приміських зон існують ділянки, які значно менш змінені в процесі господарської діяльності людини, ніж, наприклад, агроландшафти, хоча останні частіше розглядаються в якості екотуристичних ресурсів, зокрема такого виду екотуризму як сільський (зелений) туризм [6]. Тому при визначенні екотуристичного потенціалу більш доцільно відмовитись від оцінки, пов'язаної зі ступенем антропогенних змін в природних комплексах.

Слід зазначити, що крайній випадок вибору найбільш віддалених і неосвоєних природних ландшафтів для проведення «одіссей» і «робінзонад» –

навчально-тренувальних екотуристичних програм з життєдіяльності у природному середовищі та виживання в екстремальних природних умовах без допомоги цивілізаційних засобів існування, програми пригодницького та екстремального туризму [1], складає відносно невеликий відсоток екотуристичної діяльності. Така діяльність не передбачає практично ніякої інфраструктури, на відміну від територій розвитку масового екотуризму. Але наявність інфраструктури – під'їзних шляхів, впорядкованих стежок, будівель, пунктів тимчасового перебування, сервісного обслуговування тощо – перетворює природний ландшафт на природно-антропогенний (культурний). В той же час антропогенний елемент в природному ландшафті робить його більш привабливим в якості об'єкту екотуризму за рахунок збільшення інформативності й може значно збільшити пізнавально-виховний потенціал території.

Першопричиною зародження екологічного туризму є саме розвиток урбанізаційних процесів, бажання людини хоча б ненадовго змінити екологічно некомфортні умови проживання у місті на більш природні, але – водночас із мінімальною втратою побутового комфорту. Висока концентрація соціально-економічних комплексів в місті призводить до популяційної втоми, стійкого, хронічного стресу, викликаного дефіцитом спілкування з природою й одноманітністю міських пейзажів. В той же час тривалі екотуристичні подорожі є нерегулярними й надто віддаленими в часі, щоб мати стійкий урбокомпенсаційний ефект. На думку соціологів, підтримка популяційного здоров'я міського населення може бути забезпечена тільки при умові наявності достатньої кількості природних мікросередовищ, інтегрованих у сферу повсякденного життя міста, наявності лісопаркових зон в межах приміської зони, які дають можливість не тільки спілкуватися з природою, а й піклуватися про неї [7]. Екологічні функції міських і приміських ландшафтних систем розглядаються головним чином в контексті виділення природного блоку функціонально-планувальної організації міської території й визначення режиму землекористування в ньому, але рідко враховуються як об'єкти екологічного туризму. Як правило, до природного блоку, який вважається основним «полем діяльності» екологічного туризму, відносять лісовий фонд в межах міста, природно-заповідний фонд, а також парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Природно-географічними матеріальними носіями туристичного продукту в містах завдяки атрактивності та комфортності є парки, гідропарки, лісопарки, пам'ятки природи, ботанічні й зоологічні сади, аквапарки тощо. Як об'єкти показу вони забезпечують ресурсну складову пізнавального, освітньо-виховного та рекреаційно-відпочинкового туризму [8].

Саме парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (ландшафтної архітектури) на даний час повинні розглядатись як «стартова» база для розвитку екологічного туризму в країні. Власне, термін «ландшафтна архітектура» з'явився близько 100-150 років тому в США у зв'язку з організацією там перших ландшафтних парків [9]. Якщо парки з регулярним плануванням більш характерні для міських територій, то парки англійського типу (пейзажні) розташовані головним чином в приміській зоні або поблизу населених пунктів, шляхів сполучення тощо. Окрім важливого значення в якості унікальних природних об'єктів, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва мають додаткові характеристики, поява яких спричинена саме введенням до природних комплексів території антропогенних елементів (ландшафтно-архітектурних, архітектурних, сакральних тощо). Вони зазвичай являють собою (або являли в минулому) шедевр

творчості; є відбитком історичної культури й мистецтва часів заснування парку; відбивають культурні традиції краю; ілюструють собою важливий етап історичного розвитку місцевості; мають виключну цінність збереження асоціативного змісту у відношенні видатних особистостей, традицій, подій, ідей.

Приміські екскурсії в лісопарки, як зазначив С. Фокін [10], не потребують значних коштів, допомагають ознайомити екскурсантів з географічними особливостями рідного краю, проблемами природокористування, показати негативні результати антропогенного впливу, залучити їх до посиленої природоохоронної роботи, виховувати екологічну культуру. Природні умови багатьох з них дають змогу повною мірою продемонструвати відвідувачам взаємодію і взаємозалежність живої та неживої природи й ті зміни, що відбуваються у процесі господарської (антропогенної) діяльності людини. Оскільки екскурсійна діяльність є видом туристично-рекреаційної діяльності, прокладання екологічних стежин, рекреаційні заходи, здійснювані в межах чинного законодавства на цих територіях можуть стати своєрідними «малими формами» екологічного туризму, які охоплюють саме урбанізовані території. Крім того, пам'ятки ландшафтної архітектури можуть використовуватися в якості об'єкту екскурсійної діяльності, яка входить до програми відпочинку в туристичних господарствах, які знаходяться за межами обласного центру.

Оскільки екологічний туризм обов'язково має містити в собі елементи усвідомленого позитивного ставлення до навколишнього природного середовища, а не тільки його використання, нехай навіть в активних формах [1], саме парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть стати своєрідним полігоном виховання культури екологічного туризму й завдяки наявному потенціалу реалізувати в повній мірі функцію екологічної освіти й екологічного виховання, властиву цьому виду туризму. Крім того, на цих територіях можливе значне розширення меж нормальних і допустимих станів завдяки цілеспрямованому благоустрою території (створення пішохідних доріжок, підсів трав, підсадка дерев тощо) [11], що дозволяє урізноманітнити програму екотуристичних подорожей і зробити їх більш комфортними, інформативними й ефективними.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території Сумського району і в межах міста Суми мають значний потенціал використання в якості екотуристичних ресурсів. Всі сім парків (Кияницький, Низівський, Сумський, Веретенівський, Басівський, Хотінський, Рогозьянський) мають ряд спільних рис, які репрезентують їх в якості привабливих об'єктів екологічного туризму:

- розташування поблизу населених пунктів, в межах приміської зони;
- висока інформативність завдяки урізноманітненню флористичного складу (наявність екзотів і інтродуцентів);
- підкреслення й збереження індивідуальних рис корінних ландшафтів місцевості, широкий спектр ландшафтного різноманіття на відносно невеликій площі;
- історико-ландшафтна, історико-архітектурна цінність;
- наявна інформаційна база для проведення екскурсійної діяльності;
- висока естетична цінність, підкреслена пейзажність;
- наявність хоча б елементарної інфраструктури (під'їзних шляхів, налагодженого транспортного сполучення, побутового обслуговування території, прокладення стежин, прогулянкових алей, місця для збору сміття);
- відсутність жорстких обмежень у здійсненні туристично-рекреаційної діяльності.

На території всіх парків відбувається стихійна рекреація, зокрема, найбільшого антропогенного впливу зазнають Басівський, Веретенівський і Кияницький парки, розташовані на межі міської території. Природні комплекси Рогознянського, Хотінського і Низівського парків краще збережені головним чином за рахунок віддаленості від місць масового відпочинку жителів обласного центру, виглядають більш «природно», але в той же час практично не використовуються в якості об'єктів екологічного туризму. Єдиний парк-пам'ятка місцевого значення, який знаходиться безпосередньо в центрі міста Суми – Сумський – має найбільш впорядкований і доглянутий вигляд, багатий флористичний склад і активно використовується для проведення освітньо-виховних екскурсій [12].

Всі парки було створено в середині XIX – на початку XX ст. в якості присадибних ландшафтних парків в місцевостях з яскраво вираженою пейзажністю, яка забезпечувалась різноманітністю ландшафтів на відносно невеликій території. Для них характерні значні перепади висот, присутність водного об'єкту (ріка, став, озеро), наявність ділянок широколистяного й мішаного лісу, лучних, заплавлених, лугово-болотяних територій. Планування проводилося з ретельним підкресленням ландшафтних особливостей місцевості. Архітектурні складові (будівлі, малі архітектурні форми), гармонійно вписані в ландшафт, хоча майже не збереглися або знаходяться в занедбаному стані, флористичний склад наближається до характерного для природних комплексів місцевості [13]. Незважаючи на негативні риси, які знижують репрезентативність парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, вони мають достатній потенціал для розвитку екотуризму в Сумському районі й потребують першочергової уваги з боку як науковців, так і менеджерів екологічного туризму.

Висновки. Таким чином, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території Сумського району і в межах міста Суми мають значний потенціал використання і повинні розглядатися в якості об'єктів екологічного туризму в першу чергу як стартові території розвитку цього напрямку туристичної галузі в регіоні. Експлуатація наявного інформаційного, освітньо-виховного й навчального потенціалу відіграють велику роль у формуванні суспільної свідомості, зокрема, екологічного підходу в туристичній діяльності, що, в свою чергу, дає змогу більш ефективно використовувати екотуристичний потенціал віддалених від урбанізованих територій об'єктів природно-заповідного фонду регіону.

1. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу [Електронний ресурс] : навчальний посібник / О.Ю. Дмитрук. – 2-ге вид., виправ. та доп. – К. : Альтерпрес, 2004. – 192 с. : іл. - (Бібліотека професійного менеджера). – ISBN 966-542-219-7.
2. Микитин Т.М., Берташ Б.М. Перспективи розвитку екологічного туризму в Україні та національні і регіональні ландшафтні парки [Електронний ресурс] Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна: Ecologylife.ru/tyrizm-2001/.
3. Исаченко, А. Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование [Текст] : Учеб. для геогр. спец. ун-тов / А.Г. Исаченко. – М. : Высш. шк., 1991. – 366 с.
4. О.В.Арїон. Ландшафтне різноманіття території як передумова розвитку рекреаційної діяльності [Текст] : Проблеми ландшафтного різноманіття України / Збірник наукових праць. К. : 2000. – 400 с. – ISBN 966-02-1799-4.
5. Дмитрук О.Ю. Ландшафтно-урбанізаційні системи України: Автореф. дис. ... д-ра географ. наук: 11.00.11 / О.Ю. Дмитрук; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 39 с.
6. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні [Текст]: Навч. посіб. для студ. вузів. – К. : Вища школа, 2002. – 195 с.
7. Казначеев В.П., Баранов А.В., Прохоров Б.Б. и др. Урбоэкология. – М. : Высш. шк., 1990. – 240 с.
8. Загульська О. Ландшафтний підхід до організації природничо-географічного туризму в м. Львові та його околицях / Вісн. Львів. ун-ту. Серія географічна. – 2006. – Вип. 33. с. 93-98.

9. Вергунов А.П. Ландшафтное проектирование: Учеб. пособие для вузов по спец. «Архитектура» / А.П. Вергунов, М.Ф. Денисов, С.С. Ожегов. – М. : Высш. шк., 1991. – 240 с. : ил. – ISBN 5-06-001070-8. Шифр зберігання в НБУВ: ВС28837.
10. Фокін С. Еколого-краєзнавчі екскурсії у приміській зоні [Текст] / Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. – № 7.
11. Блага Н.Н., Рудык А.Н. Нормирование рекреационных нагрузок на городские и пригородные ландшафты: основные аспекты / Уч. зап. Таврического нац. ун-та. – 2001. – Т. 14 (53), № 1. – с. 22-25.
12. Литвиненко І.Н. Коротка характеристика декоративної і чагарникової флори скверів і парків міста Суми [Текст] / Тези доповідей та повідомлень. – Суми, 1965. – 150 с. – с. 107-109.
13. Заповідні скарби Сумщини / Під ред. Т.Л.Андрієнко. – Суми: Джерело – 208с. : іл.. – ISBN 966 – 95958–0–0.